

# DİL VE DÜŞÜNCE İLİŞKİSİ ÜZERİNE

Fikri GÜL\*  
Birol SOYSAL\*\*

## Özet / Abstract

Dil ve düşünce arasındaki ilişkiyi ortaya koymak ve bu ilişkinin yönünü belirlemek bu çalışmanın asıl amacını oluşturmaktadır. Bunu yaparken, dil ve düşüncenin ne olduğu ile ilgili farklı yaklaşımlar tespit edilmiş, bu iki kavramın karşılıklı ilişkileri ve bu ilişkilerin yönü üzerinde durulmuştur. Bir yanda, dil olmadan da var olduğu kabul edilen ve insanı diğer canlılardan ayıran *düşüncenin* varlığı sorgulanmış, diğer yanda ise tıpkı düşünce gibi insanı öteki varlıklardan ayrı kılan ve düşüncenin sözcükler yardımıyla iletilmesini sağlayan, kültürün taşıyıcısı ve insanın sosyalleşmesine kaynaklık eden *dilin* işlevselliği vurgulanmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Dil, Düşünce, İletişim, Dil ve Düşünce İlişkisi

## ON THE RELATION OF LANGUAGE AND THOUGHT

The aim of this study is to clarify the mutual relation between language and thought along with the route of this relation. While realizing this aim, a number of different approaches were also noticed about the exact definition of language and thought besides certain leading aspect resulting from these mutual ties. On one hand, while depicting the available existence of thought without language as the most distinctive point of human beings of all creatures, on the other hand, the function of language has been studied as on ultimate, source, just like thought, which contributes the mankind in socializing and cultural transmission by which the human beings have become considerably different from others.

**Key Words:** Language, Thought, Communication, The Relation of Language and Thought

## 1. Dil Nedir?

Dil, oldukça çok yönlü, değişik açılardan bakınca çok farklı nitelikleri ortaya çıkan, gizemini bugün de tam olarak çözemediğimiz büyümlü bir varlıktır. Dil, gerek insan gerek toplum ve gerekse insan ve toplumdan ayrı düşünölemeyecek olan bilim, sanat, teknik vb. gibi bütün alanlarla ilgili bulunan, aynı zamanda onları oluşturan bir kurumdur<sup>1</sup>. Bir başka deyişle, “insan düşünmesiyle, insanın bütün aktlarının bir ürünü olan düşöncelerini, bilimsel ve felsefi araştırmaları, insanın şiir ve yazın alanındaki başarılarını saptayarak kuşaktan kuşağa aktarılmasını sağlayan dildir”<sup>2</sup>. İnsanla birlikte

---

\* Yrd. Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakölte Felsefe Bölümü

\*\* Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Alanlar Eğitimi Yüksek Lisans Öğrencisi

<sup>1</sup> Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dil I*, Ankara, 1987, s. 11.

<sup>2</sup> Takıyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, İstanbul, 1988, s. 232.

var olan dil, insan başarılarının ve yapıp etmelerinin taşıyıcısı olması nedeniyle de aynı zamanda tarihsel bir varlıktır.

Dil, insanın dünyadaki yerini ve değerini belirleyen, insanı insan yapan niteliklerin başında gelir. Onun duygularını, düşüncelerini, isteklerini bütün incelikleriyle açığa vurmasına, yaşamını devam ettirebilmesine olanak sağlar. Bir an düşüncecek olursak, dil olmadan ince bir duyguyu, bir şiiri, önemli bir olayı, bir buluşu, bizim için unutulamayacak kadar değerli olan bir anımızı, bir fizik ya da kimya olayını nasıl anlatabilir, onu nasıl kağıda aktarmak suretiyle kayıt altına alabilirdik? Tarihsel varlık alanı diye bir alandan nasıl söz edebilirdik? Yüzyıllardan beri bilimde, teknikte elde edilen gelişmeleri günümüzde başkalarına, gelecekte de bizden sonraki kuşaklara nasıl aktarabilirdik? Bir suçun saptanmasına, bir suçlunun yargılanmasına ve bir mahkemenin herhangi bir yargıya varmasına, dil olmazsa olanak kalır mıydı? İşte bütün bunlar ve daha birçok sorunun yanıt bulabilmesi ancak dil sayesinde mümkündür<sup>3</sup>.

Yukarıda da ifade etmeye çalıştığımız gibi dil, insanoğlunun yaşamının devamı ve sosyal, kültürel, bilimsel, ekonomik vb. gibi etkinliklerinin şekillenmesi ve sürdürülebilmesi noktasında hayati önem ifade etmektedir. Diyebiliriz ki dil, insan olmanın temel şartıdır ve insan ile hayvan arasındaki farkı gösteren en önemli ayırt edicidir. Dil aynı zamanda hem kültürün oluşmasına kaynaklık eden hem de onu kuşaktan kuşağa aktaran ve bireyin sosyalleşmesine hizmet eden önemli bir araçtır. Tarihsel varlık alanının kendisinde şekillendiği ve anlam kazandığı bir varlık alanı olan dil, varlık dünyasını yansıtmaya bakımından da işlevsel bir öneme sahiptir.

Kuşkusuz ki, dil ile ilgili söylenecek birçok şey vardır. Ancak, çalışmamızın içeriği bağlamında sadece dil ile ilgili genel bazı tespitler yaparak ve farklı bazı tanımlar ortaya koyarak dilin ne olduğunun belirlenmesi ve yapısının ortaya konulması sağlanacaktır. Dil ve düşünce ilişkisinde ‘dilin rolü nedir?’ sorusuna geçmeden önce bu tanımların ortaya konulmasının, sorunun tartışılmasına katkı sağlayacağı inancındayız.

*Dilin* neliğine ilişkin farklı düşünürler tarafından kimi zaman birbirine yakın kimi zaman birbirine uzak ve kimi zaman da birçok bakımdan ortak olan çok sayıda tanım yapılmıştır. Genel olarak bakıldığında dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan doğal bir araç, kendine özgü kural ve yasaları olan ve ancak bu kural ve yasalar çerçevesinde gelişebilen canlı bir varlık; temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli antlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş, toplumsal bir kurum<sup>4</sup> olarak değerlendirilmektedir. Dil, “insan deneyiminin, topluluktan topluluğa değişen biçimlerde, anlamsal bir içerikle sessel bir anlatım kapsayan birimlere, başka bir deyişle, anlam birimlere ayrıştırılmasını sağlayan bir bildirişim aracıdır”<sup>5</sup>. Bir başka ifadeyle dil, herhangi bir zihinsel etkinliğin dışı vurulmasına, dolayısıyla herhangi bir zihinden diğer bir zihne aktarılmasına yarayan bir işaretler sistemidir<sup>6</sup>. Kavramları belirten bir göstergeler dizgesi<sup>7</sup> olan dil, düşüncelerin dile getirilmesi ve iletilmesini

<sup>3</sup> Aksan, a. g. e., s. 11.

<sup>4</sup> Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 1977, s. 1.

<sup>5</sup> Andre Martinet, *İşlevsel Genel Dilbilim*, Çeviren: Berke Vardar, İstanbul, 1998, s. 28.

<sup>6</sup> Abdulkuddüs Bingöl, “*Dil-Anlam ve Felsefe*”, *Felsefe Dünyası*, 1, Ankara, 1991, s. 22.

<sup>7</sup> Ferdinand de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, Çeviren: Berke Vardar, İstanbul, 1998, s. 46.

sağlayan, sözün kullanımına dayalı özel bir toplumsal kurum biçiminde ortaya çıkmaktadır<sup>8</sup>.

*Dili*, farklı yönleriyle ele alıp tanımlayanlar açısından bakıldığında farklı yaklaşım biçimleri ile karşılaşmaktayız. V. Bröndal'ın belirlemeleri söz konusu yaklaşıma bir örnek oluşturmaktadır. Ona göre dil, “sözün sonsuz bir çeşitlilikle gerçekleştirdiği salt soyut bir kendilik, bireylerin üstünde yer alan bir kural, temel türlerin oluşturduğu bir bütündür”<sup>9</sup>. Dil olgusu üzerine söylenenler, yapı ve kavramlar da dikkate alınarak ve ilkelere dayanan öze indirgeyici bir işleminden geçirilirse genel ve kapsamlı şu tanıma ulaşılabilir: “Dil, dizimsel ve dizisel bağıntılarının belirlediği, gösterenleri çizgisel nitelikli, nedensiz ve saymaca göstergelerden oluşan, eşsüremlî boyutta devimsel bir yapı olarak yer alan (göstergeler dizgesi) ve işleyen (kurallar düzeneği) çift eklemli bildirişim aracıdır”<sup>10</sup>.

Yapılan tanımlara bakıldığında, dilin çok geniş kapsamlı ve birçok kavramı içine alan önemli bir varlık alanı olduğu söylenebilir. Dilin yapısındaki bu çeşitlilik onun farklı tanımlarının yapılmasını da olanaklı hale getirmektedir. Bu yönüyle ele alındığında, dilin varlık alanındaki en önemli unsurlardan birisi, hatta en önemlisi olduğunu söyleyebiliriz. İnsan, varlık dünyasındaki diğer canlılardan “akıllı-düşünen-canlı” olması ile ayrılır. İnsanı farklı kılan düşünen ve bir dili konuşan bir varlık olmasıdır. Aristoteles'in deyişiyle, “insan konuşan bir hayvandır”. Dolayısıyla insan, ancak dili sayesinde insandır. Dil olmadan, insanla hayvan arasındaki varlık farkı ortadan kalkar. İnsanın konuşan bir hayvan olarak algılanması, dilin insana, insanlık sıfatı vermesi açısından önemli bir tespittir. Yani, dil olmayınca insanın hayvandan hiçbir farkı yoktur. İnsana, insan olma vasfını kazandıran bir dili konuşuyor olmasıdır.

## 2. Düşünce Nedir?

Düşünce kavramı oldukça karmaşık bir örgüye sahiptir. Bu karmaşıklık düşüncenin psikolojik, sosyolojik ve kültürel boyutları olmasından kaynaklanır. Eski çağlardan günümüze kadar geçen süreçte ele alınan ve bir başka kavramla ilişkilendirilmek istenen düşünce kavramı, tarihsel süreçte hep gündemde olmuştur. Düşünce kavramı üzerindeki tartışmalara bakıldığında, birçok farklı yaklaşımların olduğunu görmekteyiz. Ancak biz burada, düşüncenin ne tarihsel boyutunu ne psiko-sosyal ve kültürel boyutunu, ne de mantıksal bir açılımını ele alacak değiliz. Burada, çalışmamızın içeriğini teşkil eden dil ve düşünce ilişkisi adı altında genel olarak önemli noktalara temas edeceğiz. Yapacağımız şey, genel olarak düşünceden ne anlaşıldığını kısaca verdikten sonra, dil ve düşünce ilişkisi adı altında bu sorunu tartışmak olacaktır.

Düşünce, ruhun kendi kendisi ile yaptığı içten ve sessiz bir konuşmadır<sup>11</sup>. Yine bu bağlamda düşünceyi, ruhun incelediği konular üzerinde kendi kendisiyle konuşması<sup>12</sup> olarak ele alıp değerlendirenler de düşünceyi ruha indirgemektedirler ve bu

<sup>8</sup> Alexander Miller, *Philosophy of Language*, London, 1998, s. 72., Jean Perrot, *Dilbilim*, Çeviren: Emel Ergun, İstanbul, 1998, s. 9.

<sup>9</sup> Ronald Barthes, *Göstergibilimsel Serüven*, Çeviren: M. Rifat-S. Rifat, İstanbul, 1997, s. 27.

<sup>10</sup> Berke Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, İstanbul, 1998, s. 147.

<sup>11</sup> Eflatun, *Sofist*, Çeviren: Mehmet Karasan, İstanbul, 1997, s. 101 (263 e).

<sup>12</sup> Eflatun, *Theitatos*, Çeviren: Macit Gökberk, İstanbul, 1997, s. 125 (189 e).

etkinliği ruhi bir faaliyet şeklinde algılamaktadırlar. Görülüyor ki, düşünceyi farklı farklı açılardan ele almak mümkündür. Nitekim, burada da düşünce ruhi bir aktivite olarak ele alınmıştır.

Genel olarak bakıldığında, düşüncenin zihinsel bir faaliyet ve iç konuşma şekli olduğu konusunda önemli tespitler söz konusudur. Burada hemen şunu belirtelim ki, düşüncenin ortaya konulmasına aracılık eden ve onu taşıyan dille özdeş olarak görülmesi, düşünce tarihinde önemli taraftar bulmuş ve bu konuda farklı düşünürler aynı noktada ortak bir fikir birliğine varmışlardır. Bunların başında da Platon gelmektedir. Dil ve düşünce arasındaki ilişkiye dikkati ilk çeken Platon olmuştur. Ona göre düşünme, insanın içinden kendi kendisiyle yaptığı bir konuşmadır<sup>13</sup>. Ancak, düşünce ile dilin özdeşliğini savunan düşünürlerin yanında karşıt görüşleri de dikkatten uzak tutmamak gerekir. Bir kısım düşünüre göre de, düşünce ve dil birbirinden hem içerik hem de şekil bakımından ayrıdır ve hiçbir koşutluk içermez. Bu sorunu, dil ve düşünce ilişkisi adı altında değerlendirmeye çalışalım.

### 3. Dil ve Düşünce İlişkisi

Dil ve düşünce arasındaki ilişkiler yüzyıllardan beri dikkati çeken ve üzerinde durulan, en eski çağlardan beri çeşitli yönlerden tartışılan konulardandır<sup>14</sup>. Dil ve düşünce konusunda daha önce yapılmış araştırmaların sonuçlarına göz atılacak olursa, ilk çağlardan günümüze kadar ileri sürülmüş bütün kuramların, bir yanda düşünce ve dilin özdeş tutulması ya da eritilerek birleştirilmesi ile öte yanda bunların aynı derecede mutlak ve büyük ölçüde metafizik biçimde birbirinden kopartılması ve ayrı tutulması gibi iki uç arasında yer aldığı görülecektir<sup>15</sup>.

Dil ve düşünce ilişkisinde birbirine karşıt iki yaklaşım söz konusudur. Bunlardan birincisi, Davidson-Harman görüşüdür (bu görüşe Chomsky'nin görüşünü de dahil edebiliriz). Bu görüşe göre, düşünce dile bağımlıdır. Yani, dilsiz düşünce olamaz. Diğerisi ise, belki daha az yaygın ve az popüler olan, dilsiz de düşünmenin mümkün olduğunu ya da dilin gereksiz olduğunu ifade eden ve bu görüşü savunan karşıt görüş<sup>16</sup>. Bu şekilde iki karşıt görüşü ortaya koyduktan sonra şimdi bu iki karşıt görüşün temel dayanaklarını irdelemeye çalışalım.

#### 3. 1. Düşünce Dile Bağımlıdır

Dil olmadan düşüncenin kavranamayacağını ve daha ileri bir evrede de dil olmazsa düşüncede olmaz şeklinde ifade edilen bu görüş, düşünce tarihinde birçok bakımdan tartışılmış ve önemli ölçüde genel bir kabul görmüştür. Bu görüşü savunanların başında Davidson gelmektedir. Ona göre, canlılara inanç ve niyet gibi düşünsel içerikler yüklemek, ancak bu varlıkların ortaya koyduğu dilsel beceri ölçüsünde geçerlidir ve yine ancak bu ölçüde olumlanabilir. Davidson'a göre, dilsel herhangi bir davranış ortaya koyamayan canlılara bilinçlilik, niyet ya da inanç

<sup>13</sup> Mengüşoğlu, *a.g.e.*, s. 238.

<sup>14</sup> Vardar, *a.g.e.*, s. 12.

<sup>15</sup> L. S. Vygotsky, *Düşünce ve Dil*, Çev. Semih Koray, İstanbul, 1985, s. 18.

<sup>16</sup> Arda Denk, *Anlaşma: Anlatma ve Anlama İletişim Üzerine Bir Felsefe Araştırması*, İstanbul, 1981, s. 16.

atfetmenin temeli yoktur<sup>17</sup>. Ona göre, bir canlının düşünebilmesi, düşünce sahibi olabilmesi için önce başka birinin dilini yorumlayabiliyor olması, dilsel bir beceri ortaya koyuyor olması gerekir<sup>18</sup>. Düşünce, özü gereği bir sözdür. İnsan mutlaka bir dille düşünür ve düşüncelerini bir dille ifade eder. Bu dil ister insanın kendi konuştuğu dil olsun isterse bir başkasının dili. Sonuç olarak her düşünce bir anlatım biçimi bulmaya ve kendisini bu yolla ifade etmeye çalışır.

Bir ulusun kültürünün gelişmesi için öncelikle dilinin gelişmesi gerekir diyen Leibniz'e göre de, "dil, aklın aynasıdır". Aynı şekilde dil, bir ölçüde insanın yaşam sınırlarını da belirler. Neyi, nasıl ve ne kadar anlamlandırdığı; anlamlı hale getirdiklerinin ne kadarını aktarabildiğini ortaya koyar. Tıpkı Wittgenstein'in "dilimin sınırları, dünyanın sınırlarını imler"<sup>19</sup> sözünde olduğu gibi. Dili oluşturan sözcükler nesnelerin işaretleridir. Sözcüklerin açık seçik ve kullanışlı olması anlığın işleyişinin de hızlı olmasını sağlar. Burada dil, düşünceyi düzene sokan ve ona işlerlik kazandıran bir araçtır. Foucault da, *Kelimeler ve Şeyler* adlı yapıtında dili, işaretleri bir şeyin etrafında düzene sokan, onu bağlantılarıyla kavrayan ve anlamlandıran bir yetenek olarak görür. Başka bir deyişle dil, düşünceyi dışa vuran onu somutlaştıran bir şeydir. Bir bakıma düşüncenin kendisidir<sup>20</sup>.

Dilsel bir eylem ortaya koyamayan varlıkların bilinçten, niyetten ve inançtan yoksun oldukları savı, savunucuları bakımından temelde kabul edilebilir bir görüş olmakla birlikte; düşünceyi varlık bakımından dile bağlamak ve düşüncenin ontolojik garantisinin dil olduğunu söylemek oldukça iddialı bir söylemdir. Sözle ifade edilmeyen ya da kendini güncelleştiremeyen ve sosyal hale getiremeyen kısaca etkin bir tarzda bulunamayan düşüncenin varlığının tezahürü noktasında bir sıkıntı doğabilir. Bu bağlamda düşünüldüğünde, düşüncenin varlığının belirtisi dil olabilir. Düşünce ancak dille kendi varlığını hissettirebilir. Bu görüşü destekleyen birçok düşünür söz konusudur. Düşünsel işlemler ne kadar soyut ve ne kadar özel olursa olsun anlatımını dilde bulur. Düşünce dediğimiz şey, dilden geçmeli ve dilin çerçevesini kullanmalıdır. Aksi halde, düşünce hiçliğe olmasa bile, öylesine belirsiz ve ayrımsız bir şeye indirgenir ki, dilin kendisine verdiği biçimden ayrı bir içerik olarak kavrayabilme olanağımız kalmaz<sup>21</sup>. Dilin, aynı zamanda kültürün taşıyıcısı olarak işlevsel bir öneme sahip olduğu gerçeği dikkate alındığında aynı şeyin kültürün unsurları içinde geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Her kültürel olguda, insanın bilincinde olduğu değer cisimleşmiştir; daha doğrusu bu olgu, bu değer taşıyıcısı olarak ortaya çıkmıştır. Bir başka ifadeyle söylemek gerekirse, "kültürel üretimler, kendilerinde, zihinsel-ruhsal bir yaşantı taşır. Her yeni üretim yeni bir yaşantıyı ifade eder. Biz, bu zihinselliği anlamlar içinde yakalarız. Kültürün dünyası, dışa vurulan bu akıcı nitelikte anlamların bileşimidir"<sup>22</sup>. Bu dışa vurum, ancak dil ile olanaklı hale gelebilir. Bir kültürel sembol olan dilde de,

<sup>17</sup> Arda Denkel, *Anlam ve Nedensellik*, İstanbul, 1996, s. 67.

<sup>18</sup> Arda Denkel, *Anlaşma: Anlatma ve Anlama*, İstanbul, 1981, s. 16.

<sup>19</sup> Ludwig Wittgenstein, *Tractatus*, Çev. Oruç Aruoba, İstanbul, 2003, s. 131.

<sup>20</sup> Michel Foucault, *Kelimeler ve Şeyler*, Çev. M. Ali Kılıçbay, Ankara, 2006, s. 128.

<sup>21</sup> Emile Benveniste, *Genel Dilbilim Sorunları* Çev. Erdim Öztokat, İstanbul, 1995, ss. 87-88.

<sup>22</sup> Milay Köktürk, *Kültürün Dünyası, Kültür Felsefesine Giriş*, Ankara, 2006, s. 257.

“soyut kültür formları yaşantı içinde cisimleşir ve bu cisimleşmeyle temaşa edilir”<sup>23</sup>. Bu süreçte zihin ne yapmaktadır? Bu soruya verilebilecek cevap: “Bu süreçte zihnin yaptığı şey hem iç dünyamızdaki duygu ve düşünceleri, hem de dış dünyanın olgularını kendi oluşturduğumuz duyusal-algılanabilir işaretlerle/sembollerle dışa vurmak; ayrıca varolan sembolleri kendimizce anlamlandırıp serbestçe kullanmaktır”<sup>24</sup>.

Harman da, dil ve düşünce arasında çok sıkı bir bağ olduğunu ve düşünen bir kişinin *cümleler düşündüğü* veya *cümlelerle (dil ile) düşündüğünü* ifade etmektedir. Ona göre, düşünülen ya herhangi bir dilin cümleleri, ya da özel bir düşünce dilinin önermeleri olmaktadır. Burada da Harman, düşünceyi dile bağlamakta ve düşüncenin ancak ifade edilebilen cümleler sayesinde (yani dil ile) güncelleştiğini ve bir noktada varlığının ancak dille kavranabildiğini ifade etmektedir<sup>25</sup>. Burada Harman, düşünceyi sessiz bir konuşmaya indirgemektedir. Öyle ki, konuştuğumuzda “açık” olanın düşünceden tek farkı, bu ikincisinin “kapalı” olmasıdır.

Düşünce, dil ile ifade edildiğinde “üzerinde düşünülen”, “üzerinde konuşulan” olarak; “düşünülen üzerinde düşünülmüş olan” ise, “üzerinde konuşulan üzerine söylenmiş olan” olarak, bir paralellik ifade eder<sup>26</sup>. Burada da esas itibarıyla, düşüncenin dile dayandığını (ontolojik olarak olmasa bile) ve dille ifadeleştğini ve varlık kazandığını söyleyebiliriz.

“Dil, düşünme eylemi ve düşünce açısından ele alındığında, insanı insan yapan her şeyin önemli ölçüde dilde yer aldığı ya da dile yansıdığı görülür. Dil, bireyin bilincini oluşturan, benliğini biçimlendiren temeldir; bilincin köklerine, bilinçaltının derinliklerine uzanan başlıca insansal işlevdir”<sup>27</sup>. Başta düşünce olmak üzere, us, bilgi, buluş ve sanatsal etkinlikler insansal anlamda ancak dille olanak kazanır. Düşünsel-ruhsal oluşum etkeni olan dil, dünyayı tanımamıza ve anlamlandırmamıza olanak sağlayan söz konusu etkinlikleri anlığımızın egemenliği altına sokan temel araçtır, başlıca anlatım yöntemidir<sup>28</sup>.

Descartes, hayvanlardaki düşünme yetisini (özellikle maymunların) ön plana çıkarıp, bir evrim mantığı geliştirenlerin ve düşünceyi hayvanlara da atfedenlerin aksine, hayvanlarda böyle bir yetinin hiç bulunmadığı kanaatindedir. O, bu durumu şöyle örneklendirir: “...bir saksağana, sahibinin geldiğini gördüğü zaman ona günaydın demesi öğretilabiliyorsa bu, ancak bu sözün söylenmesi onun duygularından birine ait bir hareket haline getirilebildiği içindir; yani eğer bu sözü söylediği her defasında ona, örneğin, bir parça şeker veriliyorsa, bu, onun şeker yemek umuduna ait bir hareket olacaktır. Böylece, köpeklere, atlara ve maymunlara yaptırılan bütün şeyler, onların korku, umut ya da sevinç hareketlerinden başka bir şey değildir; öyle ki, onlar bu hareketleri hiçbir düşünce olmaksızın yapabilirler. İmdi, bu şekilde tanımlandığı takdirde, konuşmanın yalnızca insana vergi bir şey olması son derece önemli görünüyor

<sup>23</sup> A. g. e., s. 283.

<sup>24</sup> A. g. e., s. 303.

<sup>25</sup> Denk, *Anlaşma: Anlatma ve Anlama*, ss. 20-21.

<sup>26</sup> A.g.e., s. 20.

<sup>27</sup> Vardar, a.g.e., s. 12.

<sup>28</sup> A.g.e., ss. 12-13.

bana”<sup>29</sup>. Burada da Descartes, hayvanlardaki edimlerin temelinde ne akıl ne düşünce ne de bunlardan oluşan bir yapı görmemektedir. O, düşüncenin hayvanlarda da olduğunu ve düşüncenin dilden bağımsız olarak var olduğu noktasındaki görüşleri reddetmektedir. Descartes, bu bağlamda hayvanlara düşüncenin atfedilmesini savunan ve bunları deneysel manada kanıtlamak isteyenlerin de görüşlerini sağlam bir zemine oturtma imkânlarının yokluğundan söz etmektedir.

Diyebiliriz ki Descartes, düşüncenin varlığı için deneysel, nesnel ve fiziksel bir ölçüt belirlemiş oluyor<sup>30</sup>. Yine Descartes, yukarıda da ifade etmeye çalıştığımız gibi, dilin varlığını düşünce için zorunlu bir belirti sayıyor ve hem de bunu insanı hayvandan ayıran kesin bir ölçüt olarak görüyor<sup>31</sup>.

Sofistler de sözü\*, her şeyin kendisiyle varlığa geldiği yani, her şeyin temelinde dil olduğunu ve şeylerin dille varlığa getirilip, dille varlıktan götürüldüklerini ifade etmişlerdir<sup>32</sup>. Burada, şeylerin dille ifade edilmeleri ve dolayısıyla dille anlam kazanmaları, sofistlere göre, onların varlığa gelmelerinin de birinci şartı durumundadır. Eğer dille söylenmeyen yani ifadesini dilde bulmayan hiçbir nesne ya da varlık onların nazarında varlık şartı kazanmamış durumdadır<sup>33</sup>. Görülüyor ki, sofistler de varlığın var olabilmesini ancak dil sayesinde mümkün görmektedirler. Onlara göre dil, nesnelerin varlık garantisidir ve ancak var olmaları ve bunun belirlenmesi dil sayesinde mümkündür.

Düşüncenin dile bağımlı olduğunu savunanların dayandığı bir diğer görüş ise, ilk düşünenin ilk konuşan olarak ele alınmasıydı. Onlara göre düşünme yetisi, konuşmadan uzunca bir süre sonra gelişmiştir<sup>34</sup>. Bu ifadelere bakıldığında, düşüncenin dile bağlı olduğu ve ancak dille varlık kazandığı, kendisinin varlığının ancak dille anlaşılabilirliğini söylemek mümkündür. Düşüncelerimiz, sürekli olarak dil içinde geçer, dille berraklaşır ve dille ifade bulurlar, onunla gerçeklik kazanırlar. İçimizdeki bulanık kımıldanmaların söz dediğimiz kalıplar içinde kristalleşmesi ancak dille olur. Gerçekte de dilsiz olan, dilden boşalmış bir düşünce söz konusu değildir. “Her düşünmede, içten bile olsa, ses halinde dışarı çıkmamış bile olsa, içten bir konuşma vardır. Kuşkusuz, hiçbir düşünce belli bir dile bağlı değildir. Herhangi bir düşünceyi, herhangi bir dille aşağı yukarı dile getirmek olanaklıdır”<sup>35</sup>.

Dilin, düşünceyi tamamlayan, onu anlamlandıran ve son noktasına erdiren bir yetenek olmasının yanında, toplumsal gelişimi ve değişimi sağlayan önemli bir yönünün de olduğu söylenebilir. Alman idealist filozoflarından Fichte’ye göre bir dil, gelişimini ne ölçüde gerçekleştirebilmiş ise bir ulusun düşünsel boyuttaki gelişimi de o ölçüde olanaklı olabilecektir. Ona göre, “temelde dili kapanmış ve ölmüş bir ulus (...) dilsel

<sup>29</sup> R.Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, Çev.K.Tahir Sel, İstanbul, 1984, ss. 103-104.

<sup>30</sup> Denkel, *Anlam ve Nedensellik*, s. 66.

<sup>31</sup> A.g.e., s. 73.

\* Söz kelimesi, burada *dil* anlamında kullanılmıştır.

<sup>32</sup> Eflatun, *Gorgias* Çev. Reyhan Erben, İstanbul, 1997, ss.10 (d), 11-19.

<sup>33</sup> A.g.e., ss. 19-26.

<sup>34</sup> Orhan Hançerlioğlu, *Düşünce Tarihi*, İstanbul, 1977, ss. 18-19.

<sup>35</sup> Bedia Akarsu, *Wilhelm Von Humboldt'da Dil-Kültür Bağlantısı*, İstanbul, 1984, s. 37.

sanatlarda sadece o dilin izin verdiği bir düzeye kadar gelebilir”<sup>36</sup>. Fichte’nin bu görüşüne paralel olarak W. V. Humboldt da, düşenceyi tamamlayan, bir bakıma ona varlık kazandıran bir yetenek olarak gördüğü dili, bir toplumun yüksek kültür değerleri oluşturmada ve gerçek bir düşünce etkinliği göstermesinde işlevsel öneme sahip bir yeti olarak ele alır<sup>37</sup>.

### 3. 2. Düşünce Dile Bağımlı Değildir

Düşüncenin dile bağımlı olmadığını söyleyenlere göre, düşünme eyleminin dil olmadan da gerçekleşmesi mümkündür. Ancak, bu yaklaşımı sergileyenler, düşüncenin hangi yönüyle ve ne ölçüde dilden bağımsız olduğunu yeterince açıklayamamışlardır. Özellikle, ortaya konulan ve deneysel veri türünden olan bu yaklaşımlar, düşüncenin dilden bağımsız bir gerçekliği olduğu savına dayanmaktadır. Bu noktadan olmak üzere, hem deneysel olarak adlandırılan hem de genel yaklaşımlar içeren bu belirlemeleri ele alıp değerlendirmeye çalışalım.

Düşüncenin dile bağımlı olmadığını ya da düşüncenin araç gerektirmediğini savunan görüşlerin temelinde şöyle bir ayırım yatmaktadır: Dil kullanılarak başkalarına aktarılan düşünce şekli, genellikle düşünmeden çok, düşüncenin aktarılması ya da anlatılması ile ilgili bir düzey olarak görülmektedir. Böyle bir durumda, düşüncenin varlığının tespiti somut olarak mümkün değildir. Ancak, düşüncenin aktarılmasıyla, yani dili kullanarak sözcükler ve cümleler aracılığıyla bu mümkün olabilir. O halde, dili kullanmayı sadece düşüncenin aktarılması olarak görmek doğru bir yaklaşım değildir. Bu yaklaşımın tersine, düşünce bir iç konuşma şekli olarak da değerlendirilmekte ve dil, insan düşüncesinin bir ürünü olarak görülmektedir.

Düşüncenin, dili kullanmayı gerektirmediği iddiası genellikle çocukların gelişim süreçlerini içine alan bir araştırmanın sonuçlarında ortaya konulduğu görülmektedir. Burada ortaya konulan deneysel verilerin ne derece bu iddiayı desteklediği tartışılabilir. Bu iddianın sahipleri, çocukların gelişim süreçlerinde ortaya koydukları bazı anlık yetilerin, dilsel becerilerden önce ortaya çıktıklarını ifade etmektedirler<sup>38</sup>. Burada, öncelikle ortaya konulan araştırma sonuçlarını ele alıp değerlendirdikten sonra, bu sonuçların “düşünce dile bağımlı değildir” savını ne derece destekleyip desteklemediğini belirlemeye çalışalım.

D. Ricks’in yaptığı bir çalışmada, çocukların konuşmaya başlangıç dönemlerinde, çevrelerindeki nesneler üzerine iletişimde bulunabilmek için, bu nesnelere verdikleri adları büyüklerinden öğrenmeyip, kendilerinin icat ettikleri sonucuna varılmıştır. Sonraki aşamalarda, bu icat sözcükler, yerlerini çevreden konuşulan dilin sözcüklerine bırakmaktadırlar. Böyle bir sonuç doğru kabul edilecek olursa, dilsel öğeden önce, onun aktarmada araç olduğu düşünce meydana çıkıyor ve böyle bir düşüncenin varlığı onu bildirecek dilin var olmasına gerekli koşul oluyor, denebilir<sup>39</sup>. Bunun gibi bazı araştırmalar da bu yönde bir sonuç ortaya koymaktadır.

<sup>36</sup> J. G. Fichte, “Alman Ulusuna Söylevler”, Çev. Kaan H. Ökten (*Alman İdealizmi I Fichte*, Hazırlayanlar: Eyüp Ali Kılıçaslan-Güçlü Ateşoğlu), Ankara, 2006, s. 326.

<sup>37</sup> Akarsu, a.g.e., s. 43.

<sup>38</sup> Denkel, *Anlaşma; Anlatma ve Anlama*, s. 24.

<sup>39</sup> A.g.e., s. 24.



Evrimsel bir anlam kuramının doğru olabilmesi için düşüncenin dili olmayan varlıklarda da bulunuyor olması gerekirdi<sup>40</sup>. Böyle bir yaklaşımın dildeki anlamlılığa benzer bir şeyin dil öncesi canlılar tarafından yaratıldığını göstererek, uzlaşım ve dilsel yapının adım adım bu anlamlılıktan türediğini ortaya koymayı amaçladığı söylenebilir<sup>41</sup>. Burada hemen belirtelim ki, düşüncenin olmadığını ve düşünsel faaliyetlerin sadece dille sınırlandırıldığını kabul etmek güçtür. Ancak, asıl söylenmesi gereken, dilsel davranış koşulunu öne sürenlerin ortaya koydukları temel ilke, karmaşık olan düşünce ve buna sahip olduğu söylenebilecek varlıklar için geçerlidir. Yani, akıl yürütmenin asıl gücü, karmaşık ve incelikli düşünceyi ancak ve ancak dilsel davranışa ve onu sergileyen canlılara yüklemekle mümkün olabilir. İlke olarak, düşüncenin varlığına hiç kimsenin itirazı olmayacaktır. Esas olan, düşüncenin varlığa gelmesi, sosyalleşmesi ve güncelleşmesi ya da somut bir şekil almasının ancak dille mümkün olduğudur. Bu anlamda da düşüncenin, ancak dille kendi varlık temelini yansıtmayı ve yerini sağlamlaştırması mümkündür. Kaldı ki, dilsel davranışı zorunlu koşul sayan bir eleştiri, aslında ne düşüncenin kendisi ne de düşündüğü söylenen canlılar için geçerlidir.

Yine, koşul bildiren önermelerin kullanımıyla ortaya çıkan sonuçlarda, bu tür önermelerde yeni gramer biçimleri öğrenmeyi gerektirmedikleri halde çocuklar tarafından ancak dört yaşından başlayarak kullanılmaktadırlar. Dolayısıyla, söz konusu düşünsel yetileri kazanma, bu yetilerin anlatımına yarayan dilsel yapıları öğrenmek sayesinde olmamaktadır. Ortaya yeni bir dilsel öge çıkmadığı halde, yeni düşünsel biçimler ancak bir aşama sonrasında görülmeye başlamaktadır<sup>42</sup>. Dilden bağımsız bir düşüncenin ya da düşünmenin araç gerektirmediğini savunan görüşlerin temelinde, evrimsel bir anlam kuramının olduğunu hem ortaya koyulan araştırmaların sonuçlarından hem de bu paralelde düşünenlerin görüşlerinden çıkarabiliriz. Başka bir deyişle, “evrimsel bir anlam kuramının doğru olabilmesi için düşüncenin dili olmayan yaratıklarda da bulunuyor olması gerekiyor”<sup>43</sup>.

Yukarıdaki ifadelerlerden de anlaşıldığı gibi, düşüncenin dilden bağımsız olduğunu ya da düşüncenin araç gerektirmediğini söyleyebiliriz. Ancak, böyle bir sonucun dil ve düşünce ilişkisi bağlamında ve bu ilişkinin yönünün belirlenmesi noktasında soruna çözüm olamayacağı söylenebilir. Kanaatimize göre, böyle bir yaklaşımda iki husus önem ifade etmektedir. Bunlardan birincisi, düşünceyi başlı başına bir varlık alanı olarak görme ve varlık garantisini herhangi bir unsura bağlamama; ikincisi ise, düşüncenin mevcut şekliyle bir özerkliğin ve varlığının olmasına rağmen, bu varlığın ve kendindelğin ancak başka bir unsurla desteklenmesi halinde hayatiyet kazanacağı ve somut bir şekle gireceği ve bunda ancak ve ancak dille mümkün olacağı hususu. Burada şunu ifade etmeliyiz ki, ilke olarak birinci koşulu yok sayarak onu göz ardı etmek mümkün değildir. Ancak, birinci koşulun gerçekleşmesi sadece ve sadece ikinci koşulun oluşmasına bağlıdır. Kısaca düşünce, başlı başına bir gerçeklik, önemli bir unsur olarak görülebilir. Fakat bu durumun gerçekleşmesi ve onun varlığının yansımaları şüphesiz dille mümkün olmaktadır. Diyebiliriz ki, düşüncenin kendinde bir

<sup>40</sup> Denkel, *Anlam ve Nedensellik*, s. 75.

<sup>41</sup> A.g.e., s. 75.

<sup>42</sup> Denkel, *Anlaşma: Anlatma ve Anlama*, s. 25.

<sup>43</sup> Denkel, *Anlam ve Nedensellik*, s. 75.

gerçeklik olarak var olmakla birlikte, dile gereksinim duymadan varlığını yansıtmaması, onu anlamlandırması ve işlevsel kılması oldukça zor görünmektedir. Dışa vurulmayan, kendini ifade edemeyen bir düşüncenin varlık garantisi nasıl mevcut olabilecektir? Bu tarz sorulardan ancak, düşüncenin dille varlığa gelmesi ve olanak kazanması sayesinde kurtulabiliriz. O halde düşünce, kendisinin anlam ve ifade kazanması, sosyalleşmesi, güncelleşmesi ve var olduğunun ispatı noktasında dile bağımlıdır. Buradaki bağımlılık belirli bir dile bağımlılık değil, herhangi bir dile bağımlılık olarak anlaşılmalıdır. Çünkü biz biliyoruz ki, herhangi bir düşünceyi herhangi bir dille ifade edebiliriz.

### Sonuç

Dil ve düşünce ilişkisi uzun yıllardır farklı düşünürler tarafından ve oldukça kapsamlı bir şekilde ele alınmış, tartışılmış ve üzerinde çok düşünülmüştür. Dil ve düşünce ilişkisindeki rolün ağırlıklı olarak hangi alana ait olduğu veya bu iki alanın karşılıklı bir gereklilik içerisinde mi yoksa bunların ayrı ayrı unsurlar mı olduğu noktasında farklı iki görüş açısı ortaya çıkmıştır. Bu bakış açılarını değerlendirirken, bu iki alanın hangi noktalarda birleştiğinin veya ayrıldığının tespiti oldukça önemlidir.

Dil, insanı insan yapan niteliklerin en başında gelmektedir. Öyle ki, dilsiz olan bir varlığın hayvandan farkının olamayacağı şeklinde ortak bir bakış açısı mevcuttur. Böyle olunca, dilin genel anlamda insan varlığı açısından belirleyici bir rolü olduğunu söyleyebiliriz. Bu belirlemenin de ifade ettiğimiz gibi keskin bir şekli olduğu ve farklı iki varlık alanının sınırlarının ancak dil sayesinde ortaya çıktığını görmekteyiz. O halde, dil unsuru varlık alanının önemli belirleyicilerinden biridir ve yaşamın devamı için kaçınılmaz bir gerekliliktir. Bu gereklilik, insan yaşamının bilim, felsefe, sanat, teknik vb. gibi bütün alanlarda kendini göstermiştir. Çünkü dil olmazsa insan ne insani bir vasıf kazanabilir ne de kendini yenileyebilir, geliştirebilir ve bilim yapabilir.

Düşünce açısından bir değerlendirme yapılacak olursa, burada da durum küçük bazı ayrıntıların dışında oldukça benzerlikler göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında düşüncenin temele alınması ve dilin bu temel üzerine inşa edilmesinin nedeni daha rahat anlaşılabilir. Düşüncenin temele alınması şeklindeki bir yaklaşımın karşısında, hep dilin temele alınması gibi farklı bir yaklaşım şekli geliştirilmiştir.

Genel bir değerlendirme yapacak olursak diyebiliriz ki, düşünce, dil olmadan da vardır. Yani, düşüncenin ontolojik garantisi dil değildir. Aristoteles, “dil düşüncenin elbisesidir” derken de vurgulamak istediği buydu. Yani düşünce, dil olmadan da vardır. Bir başka deyişle, düşünme dilden önce vardı. Dil ise, düşüncenin ifade edilmesi söz konusu olduğunda aktarım görevini yapmak için vazgeçilmez bir araçtır. Aristoteles’e göre, konuşma ve düşünme arasında çok sıkı bir ilişki söz konusudur. Bir bakıma, düşünme ve konuşmanın birbirine denk geldiğini söyleyebiliriz. Düşünme, bir tür sessiz konuşma gibidir. Platon’un, “ruh düşünürken konuşur gibidir” sözü de bu değerlendirmeyi doğrulamaktadır. Aristoteles’e göre, dilin formundan düşüncenin formunu ortaya çıkarmak mümkündür. Ona göre düşünce, objelerin zihindeki yansımalarıdır. Konuşma dediğimiz durum da, düşünmeye karşılık geldiğine göre, dil, nesnelerin yansıtılmasına ve anlamlandırılmasına aracılık eden, bir bakıma düşüncenin hizmetinde olan bir araçtır. Bunun içindir ki Aristoteles, dil ile düşüncenin formlarını

aynı zamanda eşyanın da formları olarak görür. Belirtmeliyiz ki, her düşünce mutlak surette bir dilde ifade edilmeyebilir. Bu bakımdan, düşüncenin alanının dilin alanından daha geniş olduğunu söyleyebiliriz.

Bu çalışmamızda, dil ve düşünce ilişkisinin ne ölçüde bir farklılık veya benzerlik ifade ettiğini ya da bu iki unsurun hangisinin daha çok bir belirleyici olduğu üzerinde durulmuştur. Hem dilin hem de düşüncenin genel hatlarıyla ifade edildiği bu çalışmada, bu iki unsurun karşılıklı ilişkileri ve bu ilişkilerin yönü üzerinde durulmuştur.

Sonuç olarak, hem dil hem de düşünce, kendi varlık alanını oluşturan, kimilerine göre aynı, kimilerine göre birbirinden farklı ve biri diğerini kuşatan birer gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Dilin, yalnızca bir iletişim aracı değil, aynı zamanda bir anlamlandırma aracı olduğu gerçeğini göz önünde bulundurursak belirleyici rolünün daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. Şunu belirtmeliyiz ki, düşünme bir yetidir. Hem de sadece insana özgü ve insanı diğer canlılardan ayıran, farklı kılan önemli bir yeti. Dil olmadan da, dili kullanmadan da düşünülebileceğini ve düşünce üretilebileceğini vurgulamak gerekir. Bununla birlikte, dilin düşünceyi geliştirdiğini, somutlaştırdığını ve ona işlevsellik kazandırdığını söylemek mümkündür. Düşünceler, nesnelerin ve zihinsel içerikli simgelerin yardımıyla temsil edilir. Simgeler ve kavramlarda dil yardımıyla varlığa gelir, somutluk ve işlevsellik kazanır. Harman'ın da dediği gibi, düşünce ile dil birbirine o kadar yakındır ki, düşünülen bir bakıma dilin tümceleridir. Düşünce ise, söylemeye çalıştığımız gibi dilden bağımsız olarak vardır. Dilin bu ilişkideki rolü ise, düşünceyi var kılmak veya ona mevcudiyet kazandırmak değil, zaten var olan bir şeye işlevsellik kazandırmak, onu somutlaştırıp dışsallaştırmak, anlaşılmasına ve aktarılmasına aracılık etmektir. Yaygın görüş ise, yukarıda ifade etmeye çalıştığımız gibi, düşüncenin varlık bakımından olmasa bile şeklen dile ihtiyaç duyduğudur. Bu ihtiyaç duyma, bazen bu iki unsuru özdeş olarak görme eğiliminde ortaya çıkabilmektedir. Genel olarak bakıldığında da, bu özdeşlik dil ile ifade edilir ve dil adını alır. Diyebiliriz ki, ontolojik açıdan olmasa bile düşüncenin varlığa gelmesi, somutlaşması ve iletilmesi dile bağımlıdır. Bu bağımlılık, düşüncenin yok sayılması anlamında değerlendirilmemelidir. Bunun gerekçelerini açık bir şekilde yukarıda dile getirmiştik. Dil olmasaydı tarihsel varlık alanından söz etmek mümkün olmayacaktı. Yine, dil sayesinde düşünceler açığa vurulabilmekte; dil aracılığı ile insanın düşündüğünü bir başkasına aktarması ve başkasının düşüncesini de anlaması mümkün hale gelmektedir. Bu aynı zamanda bireyin sosyalleşmesinin de dile bağlı olduğunun bir göstergesidir.

**Kaynaklar**

- Akarsu, Bedia, *Wilhelm Von Humboldt'da Dil-Kültür Bağlantısı*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1984.
- Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim I)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.
- Barthes, Ronald, *Göstergebilimsel Seriiven* (Çev. M. Rıfat-S. Rıfat), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997.
- Benveniste, Emile, *Genel Dilbilim Sorunları* (Çev. Erdim Öztokat), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995.
- Bingöl, Abdulkuddüs, *"Dil-Anlam ve Felsefe" Felsefe Dünyası*, S.1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.
- Denkel, Arda, *Anlam ve Nedensellik*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1996.
- Denkel, Arda, *Anlaşma: Anlatma ve Anlama (İletişim Üzerine Bir Felsefe Araştırması)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1981.
- Descartes, Rene, *Metot Üzerine Konuşma* (Çev. K. Tahir Sel), Sosyal Yayınları, İstanbul, 1984.
- Eflatun, *Gorgias* (Çev. Reyan Erben), M.E. B. Yayınları, İstanbul, 1997.
- Eflatun, *Sofist* (Çev. Mehmet Karasan), M.E. B. Yayınları, İstanbul, 1997.
- Eflatun, *Theaitetos* (Çev. Macit Gökberk), M.E. B. Yayınları, İstanbul, 1997.
- Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Minnetoğlu Yayınları, İstanbul, 1997.
- Fichte, J. G., "Alman Ulusuna Söylevler", Çev. Kaan H. Ökten (*Alman İdealizmi I Fichte*, Hazırlayanlar: Eyüp Ali Kılıçaslan-Güçlü Ateşoğlu), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2006, s. 326.
- Foucault, Michel, *Kelimeler ve Şeyler* (Çev. M. Ali Kılıçbay), İmge Yayınları, Ankara, 2006.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Düşünce Tarihi*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1977.
- Köktürk, Milay, *Kültürün Dünyası -Kültür Felsefesine Giriş-*, Hece Yayınları, Ankara, 2006.
- Mengüşoğlu, Takiyettin, *Felsefeye Giriş*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1988.
- Martinet, Andre, *İşlevsel Genel Dilbilim* (Çev. Berke Vardar), Multilingual, İstanbul, 1998.
- Miller, Alexander, *Philosophy of Language*, McGill-Queen's University Press, Montreal& Kingston&London&Buffalo, 1998.
- Perrot, Jean, *Dilbilim* (Çev. Emel Ergun), İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
- Saussure de, Ferdinand, *Genel Dilbilim Dersleri* (Çev. Berke Vardar), Multilingual, İstanbul, 1998.
- Vardar, Berke, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, Multilingual, İstanbul, 1998.
- Vygotsky, L. S, *Düşünce ve Dil* (Çev. Semih Koray), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1985.
- Wittgenstein, Ludwig, *Tractatus* (Çev. Oruç Aruoba), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.